

**XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA XIVA ADABIY MUHITIDA  
HABIBIYNING O'RNI VA DEVONI QO'LYOZMALARI HAQIDA****Kentayeva Gulmira Ismadiyarovna**

Tashkent Davlat Sharqshunoslik

Universiteti tayanch doktoranti

Email:aytkulovaguli47gmail.com

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva xonligida hukm surgan madaniy-adabiy muhit hamda shu davrda yashab ijod qilgan Habibullo Oxund (taxallusi Habibiy)ning hayoti va ijodi haqida so'z yuritiladi. Muhammad Rahimxon II Feruz homiyligida yuzaga kelgan adabiy jarayonlar, xonlik saroyi atrofiga to'plangan yuzlab shoir va tarjimonlarning faoliyati, tazkirachilik an'analari hamda ular orqali shoirlarning adabiy maqomi yoritiladi. Shuningdek, Habibiy shaxsiyati va ijodi haqida Tabibiy tuzgan "Majmuat ush-shuaro", Hasanmurod Laffasiy qalamiga mansub "Tazkirayi shuaro" hamda Bobojon Tarrohning "Xorazm navozandalari" asarlarida keltirilgan ma'lumotlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Maqolada Habibullo Oxundning XIX asrda Xiva xonligidagi faoliyatidagi ijodi va devoni haqida ma'lumotlar keltirilgan. Manba yangiligi bilan ahamiyatlidir. Maqolada Habib devonining qo'lyozmalari haqida ham to'xtalib o'tiladi.

**Tayanch so'z va iboralar:** Xorazm (Xiva atrofidagi madaniy-adabiy muhit) Xiva xonligida adabiy muhit, "Devoni Habib", devon, Tabibiy, Laffasiy, "Majmuat ush shuaro", tazkira

XIX oxiri XX asr boshlarida butun Turkistonda ham siyosiy, ham iqtisodiy va adabiy muhitda tub o'zgarishlar yuz berdi. Bu davrga kelib barcha xonlik va amrlıklarda yuz bergan adabiy hayot jadidchilik ruhi asnosida paydo bo'lgan. Xususan, Xiva xonligi adabiy maydoni eng sarmahsul ijod namunalari yaratilgan adabiyot o'chog'i bo'lib xizmat qildi. Bunda esa shoh va shoir, ilm homiysi Muhammad Rahimxon II Feruzning o'rni beqiyosdir. Bayoniy buni shunday ta'rif etadi: "Xon hazratlari haftada ikki kun: juma va dushanba oqshomlari ulamo bilan suhbat tuzub, kitobxonliq etdurur erdilar. Goho domla Muhammadrasul bila ikkovimiz kirib, suhbat humoyunlarida kitobxonliq bo'lur erdi va sipohiyar va to'ralarni ham kitobxonliq etarga targ'ib etar edilar. Bas, hamma kitobxon bo'ldilar"<sup>1</sup>. Shundan ham anglash mumkinki, yaratilgan keng ijodiy muhit shoh-u fuqaroni she'r tabiatiga nozikdidli qildi. Feruz yaratgan adabiy muhit sabab, Xivada ham ko'plab ijodkorlar va tarjimonlar bo'lgan. Buni raqamlarda ko'rib

<sup>1</sup> Rahmonov N. Xiva adabiy muhiti va Feruz davri. – Urganch : Xorazm, 2015. – 175 b.

chiqsak, saroy atrofida eng ko‘zga ko‘ringan 180 ga yaqin shoir va Xivaning o‘zida 80 ta tarjimon bo‘lgan. Bundan ko‘rinadiki, she‘riyatdagi raqobatlar ham ancha faol bo‘lgan. Badiiy ijodda she‘riyat salmoqli o‘ringa ega bo‘lib, uning mazmunini ishqiy-axloqiy motivlar tashkil etardi. Shu bilan birga, adabiy jarayondagi jonlanish an‘anaviy mavzularning yanada boyishida, janrlarning shakliy rang-baranglashuvi, umuman, badiiy ijod ijtimoiy estetik ahamiyatining oshishida ko‘rinadi. Xiva adabiy muhiti haqida so‘z borar ekan, Habibullo Oxund (Habibiy) haqida ham alohida to‘xtalib o‘tmog‘imiz zarurdir. Habibullo Oxund — XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab ijod qilgan, Xorazm adabiy muhitining taniqli vakillaridan biri hisoblanadi. U “Habib” taxallusi bilan mashhur bo‘lgan va ko‘proq she‘riy asarlari bilan tanilgan.

Habibiy ijodi Xiva xonligi adabiy muhitida yetakchi o‘rinlarni egallagan. Bunga misol qilib Feruz o‘zidan ilgari yashab o‘tgan Qo‘qon xoni Amir Umarxon “Amiriy” buyrug‘i bilan tuzilgan “Majmuatu Shuaro” tazkirasidan ilhomlanib, Tabibiyga ham Xiva xonligida yashab ijod qilgan shoirlar antalogiyasini tuzishni buyrug‘ini beradi. Bu tazkiraning asosiy muhim shartlaridan biri shoirlar devon tartib bergan bo‘lishlari lozim edi. Har bir davrda devon tartiblagan ijodkor salobatli hisoblangan. Tabibiyning “Majmuat ush-shuaro payravi Feruz shohiy” tazkirasida 30 ta shoir haqida qisqacha, ma‘lumot va shoirning g‘azallaridan namunalar keltirib o‘tilgan<sup>2</sup>. Xususan, Habibiy ham ushbu tazkiradan joy olgan bo‘lib, shoirning devon tartib bergani, uning fe‘lida biroz kamsuqumlik ko‘rinishini tabiati, so‘z tanlashdagi didi yuqoriligini ta‘rif etadi. Keng ijodiy muhitdan faqatgina sanoqli shoirlarning bu tazkiraga kirishi orqali ham bilishimiz mumkinki, Habibullo Oxund ijod olami salmoqli bo‘lgan. Keyinchalik esa Hasanmurod Laffasiyning “Tazkirayi shuaro” asarida Xiva xonligi adabiy jarayonida ishtirok etgan 60 ga yaqin ijodkorlar haqida so‘z yuritilgan bo‘lib bunda Habibullo Oxund haqida quydagilar bayon qilinadi:

Habibiy ilm ichra olim erur,

Tabiat onga asru solim erur.

Shohanshohga ushbu erur payravi,

Kirdori latofatda asru erur,

Habibiy firoq ichra giryon erur,

Shabu ro‘z holiga el hayron erur.

Habibullo Oxund ahvoloti Habibiyki mulloyi dono erur,

Bu adabiyotdin holi ifsho erur. Shu masnaviy bilan boshlanib, shoir tarjimai holi haqida qisqacha ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan. Bizham

Habibullo Oxund, taxallusi Habibiy, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Xorazmda yashagan shoir va diniy-ma‘rifiy ziyoli bo‘lib, Xiva adabiy muhitining faol

<sup>2</sup> Shoniyoov K. Xiva xonligi tarixi manbalari. – Toshkent : Fan, 1999. – 280 b.

vakillaridan biri hisoblanadi. Uning hayoti haqida tazkira manbalarida berilgan ma'lumotlarga qaraganda, u kambag'al oilada tug'ilgan, diniy maktabda tahsil olgan, biroq moddiy yetishmovchilik sabab tahsilini vaqtincha to'xtatgan. Biroq keyinchalik ta'limni davom ettirib, o'z zamonasining saviyasi baland shoirlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Habibiy Xivada kambag'al oilada tug'ilgan. O'qib izlanishga bo'lgan zavqi tufayli otasidan ruxsat olib, madrasa ta'limini ko'radi. Lekin oilada yuz bergan iqtisodiy qiyinchiliklar va otasining vafoti tufayli u ta'limni to'xtatishga majbur bo'ladi. Yana ba'zi Qur'on xatmi to'liq bo'lgandan keyin taxsilni to'xtatgan degan ma'lumotlar ham beriladi. Iqtisodiy nochorlik sabab u dehqonchilik bilan shug'ullanib, katta oilasini ta'minotini qiladi. Lekin adabiyotga bolgan qiziqishi turmush zarbalaridan ham sinmagan shoir, farzandlari balog'atga yetkanda 40 yoshida tahsilni davom ettirib, el orasida nomi chiqqan shoirga aylanadi. Xiva adabiy jarayonida muhim sanalgan har ikkala tazkirada ham Habibiyning alohida zikr qilinishi uning ijodkor sifatida yuqori maqomda turganini anglatadi. U o'z g'azallarini asosan payrav qilib yozadi. Ayniqsa, Feruzning "Paydo" radifli g'azaliga yozgan payravi juda mashhurdir. Habibiy o'z devonini ham aynan shu "Paydo" radifli g'azali bilan boshlaydi. Shoirning "Devoni Habib" asari bizgacha yetib kelgan. Bu qo'lyozma hozirda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharq qo'lyozmalari universitetida N946 raqam bilan saqlanadi. Ushbu devon hamd bilan boshlanib, Allohga qullik qilish naqadar go'zalligini, shoir o'zining bandaligi qulligi eng yuqori maqomda ekanini aytib faxr tuyg'usini tuyadi. Agar Alloh rahmat qilib "Lutf qo'lini cho'zmasa", uning qo'lidan hech ish kelmasligini nola bilan bayon qiladi. Habib devoni g'azal, muhammas, musaddas va qasida janrlaridan iboratdir. Devonning o'ziga xosliklaridan yana bir jihati har bir janr tartib raqam bilan xattot tomonidan belgilab ketilgan. Bu ham Xiva xonligi adabiy muhitining o'ziga xosliklaridan biridir. Ko'plab shoirlar singari Habibiy ham Xiva adabiy muhitida yaratilgan erkin ijod olamida salmoqli ijod qilgan shoirdir. Uning yozgan devoni ham XIX oxiri XX asr boshlaridagi jadidchilik ruhi bilan yozilgan she'riy namunalarning eng asaralari jam bo'lgan ijod mahsulidir. O'z zamondoshlarining orasida ham u tartib bergan devon mashhurlikka erishganini alohida ta'kidlab o'tish joizdir. Bir so'z bilan aytganda Feruz yaratgan adabiy muhit barcha shoir va ijod ahillari uchun eng sermahsul ijod namunalaridan biri bo'lib xizmat qilgan.

Badiiy ijodda she'riyat salmoqli o'ringa ega bo'lib, uning mazmunini ishqiy-axloqiy motivlar tashkil etardi. Shu bilan birga, adabiy jarayondagi jonlanish an'anaviy mavzularning yanada boyishida, janrlarning shakliy rang-baranglashuvi, umuman, badiiy ijod ijtimoiyestetik ahamiyatining oshishida ko'rinadi. Habibiy obrazi "Xorazm Navozandalari", "Majmuatu ush-shuaroi payravi Feruz Shohiy" va "Tazkirayi shuaro" kabi asarlarda keng yoritilgan. Unda shoirning odobi, fe'l-atvori, adabiy mavqe'i, devon tuzganligi va o'ziga xos shaxsiyati haqida ma'lumotlar

keltirilgan. Tazkirachilik tarixi ma'lum ma'noda adabiyotshunoslik tarixi hamdirki, uni o'rganmay turib, milliy adabiyot tarixini keng ko'lamda tasavvur etish va yoritish mumkin emas. "Tazkiralarda shoirlarning hayoti va ijodi haqida muxtasar ma'lumotlar zikr etilib, ularning asarlaridan namunalar keltiriladi va umumiy baho beriladi"<sup>3</sup>. Tazkiralarda adabiyotga tazkira ma'lumotlari orqali nazar solish, sulolaviy ijodkorlar hamda ularning asarlari borasida ma'lum darajada tasavvur paydo qilish, adabiyotshunoslikda hali ma'lum bo'lmagan ba'zi bir ijodkorlarning nomlari bilan tanishtirishda muhim manba bo'lib, davr adabiyotining muhim xususiyatlarini o'rganishga imkon yaratadi<sup>4</sup>". E'tibor berishimiz lozim bo'lgan yana bir nuqta borki, har uchala tazkirada ham Habibullo haqida ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, Bobojon Tarroh qalamiga mansub "Xorazm navozandalarida" shunday deyiladi: "Shoir Habibullo bayoni Shoirning nomi Habibullo, otasining nomi Muhammad Amin bo'lgo'n, Habibulloning adabiy nomi Xabibiy edi. U Mahmud devon qo'mida tug'ilg'on. Bu joy Xivaning tashqari qalasidagi Shoqalandarbobo avliyoning yonidadir. Habibulloning otasi po'stindo'z bo'lgani uchun ham uni hunarmand oilasidan chiqqan deyishimiz mumkin"<sup>5</sup>. Habibullo eski maktabni to'liq bitkazgan, biroq madrasa ta'limini to'liq olmagan, xattotlik bilan shug'ullanib, devon bo'lg'on. U devon tartib bergan bo'lishi kerak. Lekin kimning qo'lida qolgani ma'lum emas. Habibullo Islomxo'ja Vaziri akbarning devon xonasida yozuvchilik, hatto shoirlik hamda devonlik qilg'on. U qirq yoshidan shoirlik bilan shug'ullana boshlag'on sababi, Muhammad Rahimxonga yaqin bo'lishdir. Lekin, so'z ilmidan xabari bo'lmagan. Xabibiy kalta bo'yli, cho'qqi soqol, ammo xush surat odam edi. Ko'p boxayol kishi bo'lib, sahiy emas edi. Odamlar bilan munosabati ul qadar yaxshi emas, so'zlashganda odamni pisand etmas edi. Shoir Xabibiy 60 yoshida vafot etdi. Jasadi o'zining Xivadagi hovlisi yaqinida bo'lg'on Shoqalandarbobo qabristoniga qo'yilgan. Laffasiyning tazkirasida esa Habibullo Oxund haqida quyidagi ma'lumotlar uchraydi: Xiva adabiy muhiti haqida so'z borar ekan, Habibullo Oxund (Habibiy) haqida ham alohida to'xtalib o'tmog'imiz zarurdir. Shoir ko'plab ijod namunalari yaratgan bo'lib, ularda asosan ishqiy ilohiy ruhi yetakchi o'rinlarda turadi.

Siz keltirgan bu g'azal Habibiy qalamiga mansub bo'lib, unda so'z boyligi eski turkiy (chig'atoyiy) hamda arabiy-forsiy unsurlar bilan uyg'unlashgan. Men uni siz uchun imlo jihatdan to'g'rilab, zamonaviy o'qishga yengilroq qilib taqdim etaman, keyin xohlagingizcha izohli tarjimasini ham qilib beraman:

Kirdikor, o'z vujudim jumla nuqsondur manga,

Bo'lmish munday jinoyat, xalq hayrondur manga.

Lutf ila tutqil qo'limni, tavfiqim rafiq,

<sup>3</sup> Xudoyberdiyev A. Xorazm adabiy muhiti va jadidchilik harakati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – 190 b.

<sup>4</sup> Bayoniy. Shajarayi Xorazmshohiy. – Toshkent : Fan, 1991. – 320 b.

<sup>5</sup> Bobojon Tarroh. Xorazm navozandalarida. – Toshkent : Fan, 1975. – 210 b.

Ya'ni hidoyat aylasang har makon guldur manga.  
 Ko'nglum ichra xushlading bor omonat qo'liga,  
 Ul oyatingdin o'lgan nuri iymondur manga.  
 Ma'rifatingdin ichidin bersa rafiqin o'zing,  
 Qut zan qilmoqqa lozim bo'lg'on nadur azn qodur manga.  
 Jomiy, ul nang solimg'a, judolig' jomindadur,  
 Bo'lmas kibr, harning oti bir o'ndur manga.  
 Bor ajabi riyo orozidin darmonda man,  
 Sidq ixlosim no mahkam ila darmondur manga.  
 Fazliga tutgil, Habib ulun har afrozi karim,  
 Rahmatining daryosin har mavji bir kondur manga.

Shoirning "Devoni Habib" asari qo'lyozmalari bizgacha yetib kelgan. Bu qo'lyozma hozirda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharq qo'lyozmalari universitetida № 946, № 1142, № 7086, № 6677 raqamlari bilan saqlanadi. № 946 raqamli qo'lyozma to'liq holatda Habib ijodi keltirilgan. Qolgan qo'lyozmalar boshqa shoirlar qatorida majmualar ichida keltirib o'tilgan. Ushbu devon hamd bilan boshlanib, Allohga qullik qilish naqadar go'zalligini, shoir o'zining bandaligi qulligi eng yuqori maqomda ekanini aytib faxr tuyg'isini tuyadi. Agar Alloh rahmat qilib "Lutf qo'lini cho'zmasa", uning qo'ldan hech ish kelmasligini nola bilan bayon qiladi. Habib devoni g'azal, muhammas, musaddas va qasida janrlaridan iboratdir. Ko'plab shoirlar singari Habibiy ham Xiva adabiy muhitida yaratilgan erkin ijod olamida salmoqli ijod qilgan shoirdir. O'z zamondoshlarining orasida ham u tartib bergan devon mashhurlikka erishganini alohida ta'kidlab o'tish joizdir.

### Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonov A. O'zbek mumtoz adabiyotida tazkira an'analari. – Toshkent: Fan, 2007. – 220 b.
2. Bayoniy. Shajarayi Xorazmshohiy. – Toshkent: Fan, 1991. – 320 b.
3. Bobojon Tarroh. Xorazm navozandalari. – Toshkent: Fan, 1975. – 210 b.
4. Devoni Habib [Qo'lyozma]. – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharq qo'lyozmalari instituti. – Inv. № 946, № 1142, № 7086, № 6677.
5. Qayumov A. O'zbek adabiyoti tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1982. – 256 b.
6. Rahmonov N. Xiva adabiy muhiti va Feruz davri. – Urganch: Xorazm, 2015. – 175 b.
7. Shoniyoov K. Xiva xonligi tarixi manbalari. – Toshkent: Fan, 1999. – 280 b.
8. Xudoyberdiyev A. Xorazm adabiy muhiti va jadidchilik harakati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – 190 b.